

Şehir ve Alimleri

◆ Şehir ve Alimleri

Necmettin Erbakan Üniversitesi
Kültür Yayınları: 26

Şehir ve Alimleri Sempozyumu Kitabı
11-12 Kasım 2016

Yayın Yönetmeni

Prof. Dr. Muzaffer ŞEKER

Editörler

Prof. Dr. Ramazan ALTINTAŞ

Prof. Dr. Hayri ERTEN

Prof. Dr. Fikret KARAPINAR

Yrd. Doç. Dr. Ali DADAN

Yrd. Doç. Dr. Ömer Faruk ERDEM

Arş. Gör. Fatma Şeyma BOYDAK

Arş. Gör. Ahmet Mekin KANDEMİR

Grafik & Tasarım

Büşra UYAR

Merve ACAR BÜLBÜL

Muhammed Sami PAÇURLU

Mustafa ALTINTEPE

Baskı - Cilt

Güler Ofset Fevziçakmak Mah. 10447 Sok. No:12
Karatay/KONYA

ISBN

978-605-4988-27-3

Tüm Hakları Saklıdır /All Rights Reserved

**Kitapta yazılı olan her türlü bilginin ve yorumun sorumluluğu yazarların kendilerine aittir.*

Ön kapaktaki çalışma Konya'daki Selçuklu-Osmanlı Mimari Eserleri ve Bezemeleri Kitabının 26 sayfasından alınmıştır. Açıklaması: 1323 yılında Konya'da yazılmış bir Mesnevi'deki Selçuklu tezhibi İ.A. Süheyl Ünver'in çalışmasını yeniden çalışan Şeyda Mehmetoğlu'na aittir.

** Arka kapaktaki çalışma Konya'daki Selçuklu-Osmanlı Mimari Eserleri ve Bezemeleri Kitabının 23 sayfasından alınmıştır. Açıklaması: Münhani desenli şemse. (Kur'an-ı Kerim, Yusuşağa-Kütüphanesi, no: 6626) Çalışan: Fisun Türkeli'ye aittir.*

Aralık 2017

**Bu çalışmanın tasarım ve baskısı Necmettin Erbakan Üniversitesi Sağlık, Kültür ve Spor Daire Başkanlığı tarafından yaptırılmıştır.*

KONYALI MEHMED VEHBİ EFENDİ (1862¹-1949) VE TEFSİRİ

Prof. Dr. Ali AKPINAR²

HAYATI

Döneminin değerli âlim ve siyaset adamı olan *Mehmed Vehbi Efendi*, 1861 yılında Konya'nın Hadim kazasına bağlı Kongul köyünde dünyaya gelmiştir. Babası devrinin âlimlerinden *Çelik Hüseyin Efendi*'dir. Mehmed Vehbi Efendi, ilçesine izafeten Hâdimî diye anılmış, soyadı kanunu çıkınca bābasının lakabı olan "Çelik" soyadını almıştır.

İlktahsiline doğduğu köyün mektebinde başlamış ve *Anbarlızâde Mehmet Efendi*'den Kur'ân-ı Kerîm'i hatmederek, kıraat ve tecvid dersleri almıştır. 1876 yılında *Tomakzâde Mehmed Efendi*'den Emsile ve Binâ okumuş, 1877 yılında da Hadim Medresesine kaydolmuştur. Hadim Medresesinde *Hâfız Ahmed Efendi*'den sarf ve nahivin yanında diğer ilimleri de okumuştur. Hâfız Ahmed Efendi'nin Bardas köyüne Müderris olması üzerine Mehmed Vehbi Efendi de tahsiline devam etmek için hocası ile birlikte Bardas köyüne gitmiştir. 1879 yılında tekrar Hadim Medresesine dönmüş, orada bir yıl kaldıktan sonra da 1880 yılında Konyada bulunan *Şirvaniye Medresesine* gitmiştir. Burada Konya Müftüsü *Hacı Hüseyin Efendi*'den Mollacami, *Tavaslı Osman Efendi*'den de Fıkıh ve Usul derslerini okuyup icâzet almıştır.

1888 yılından itibaren Konya Medreselerinde ders okutmaya ve icâzet vermeye başlayan Mehmed Vehbi Efendi, gösterdiği liyakat üzerine 1899 yılında *Mahmudiye Medresesi* müderrisliğine tâyin edilmiştir. 1901 yılında ise Konya Hukuk Mahkemesine üye tâyin edilince müderrislik vazifesinden istifa etmiştir. Hukuk Mahkemesi üyeliğinde iki yıl kaldıktan sonra da 1903 yılında Konya'da yeni açılan *Mekteb-i Hukuk'a Vesâyâ müderrisi* tâyin edilmiştir.

1 Pek çok kaynakta doğum tarihi olarak 1861 gösterilmişse de doğrusu, tarihin 1862 olmasıdır.
2 NEÜ. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi e-mail:lakpinar1@gmail.com

1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Konya Mebusu olarak İstanbul Meclis-i Mebusanı'na katılmış fakat hiçbir partiye kaydolmamıştır. 5 Kasım 1908 seçimlerinde Konya'da rey kullanma salahiyeti olan 168 kişiden 162'sinin oyunu alarak mebus olmuştur. Bu konuda: "Esasen bir partiye bağlanmak meşrebime uygun olmadığından, parti hissiyatıyla mütehassis olmadım ve olamam" diyen Mehmed Vehbi Efendi, 1911 yılında meclisin dağılması üzerine, ömrü oldukça siyasetle meşgul olmamaya azmederek Konya'ya geri dönmüştür. Konyaya döndükten sonra Türkçe bir tefsir yazmaya karar veren Mehmed Vehbi Efendi bir yandan da tedris ile meşgul oluyordu. Fakat bu sırada I. Dünya Savaşının başlaması hasebiyle seferberlik ilân edilmiş ve öğretim hayatı da durmuştu. Çünkü hem savaşla birlikte gelen zor şartlar ve imkânsızlıklar hem de askere alınan talebeler dolayısıyla medreseler tatil edilmişti.

Birinci Cihan harbinin ardından Vatanın düştüğü bu tehlikeli durum karşısında, Mehmed Vehbi Efendi siyasete karışmamak azmini bir yana bırakarak ön saflarda yer almış ve Milli Kuvvetler lehinde ateşli vaazları ile halkı Millî Mücadeleye teşvik etmişti. Kendisini göz hapsine alan *Konya Valisi Celal Beyin (Artin Cemal)* şehri terk etmek zorunda kalması üzerine vali vekaleti kendisine tevdi edilmiştir. Bu sırada münafık olarak nitelendirdiği *Zeynelabidin Hoca'nın kardeşi Rifat Efendi'nin* yakalanması ve idam edilmesini sağlamıştır. Ali *Ulvi Kurucu* Hatıratında, Vehbi Hoca'yı *müfrit bir ittihatçı* olarak niteler ve amcası Hacıveyiszâde'nin bu tutumları sebebiyle kendisine kırgın ve dargın olduğunu belirtir.³ Onun mecliste Cumhuriyet karşıtı olarak Konya ve çevresinde baş gösteren kimi olaylarla ilgili yaptığı bir kısım hakarete varan konuşmaları, haset ve iftiralar olarak değerlendirilmiştir.⁴

Vehbi Hoca, 1919 yılında tekrar *İstanbul Meclis-i Mebusanı'na* Konya'dan dördüncü dönem milletvekili seçilerek İstanbul'a yerleşmiştir.

İstanbul 16 Mart 1920'de İngilizler tarafından işgal edilince, Ankara'dan gönderilen ve *Sultan Vahdettin* ile görüşmek üzere seçilen heyetin içerisinde Vehbi Efendi de vardır. Heyet, Padişah'tan Anadolu'daki direniş hareketini desteklemesini istemiştir.

³ Düzdağ M. Ertuğrul, *Üstad Ali Ulvi Kurucunun Hatıratı*, I, 177-183.

⁴ "O günde Şer'iyye Vekilliği gibi bir makamda oturmuş olan Hadim/Gongullu Hocaefendi de bu sövmelerin en kabalarını meclis kürsüsünde, gizli celselerde, hemşehrileri olan bu suçsuz insanlara karşı iftiralar düzerek, onlara 'münafıklar', 'ülke toprakları kabul etmedi dışa attı' diyerek yapmış ve hasedin en örneğini vermiştir..." Bkz. Koçkuzu A. Osman, *Çanakkale Cephesinde Bir Müderris A. Fevzi Efendi*, s. 40.

23 Nisan 1920 yılında Vehbi Efendi Ankarada açılan *Büyük Millet Meclisine* Konya Mebusu olarak iştirak eder. Daha sonra Meclis Reisi *Celâleddin Ârif Bey*'in üç ay izinli olarak Erzurum'a gitmesiyle Meclis, Vehbi Efendi'yi Reis seçer ve bir müddet Meclis Reisliğinde bulunur.

Ordunun ihtiyaç duyduğu erzak temini için müfettiş olarak Konya'da bulunduğu sırada, Mustafa Kemal Paşa'dan *Meclis Reis Vekili* seçildiğine dair bir telgraf alır ve Konya'daki işlerini toparlayarak Ankara'ya gider ve yeni görevine başlar. Kısa bir süre sonra, *Abdullah Azmi Efendi*'nin istifası üzerine, *Şer'iyye ve Evkaf Vekili* seçilir.

16 Kasım 1922 tarihinde son Osmanlı Padişahı Sultan Vahidüddin'in İngiliz harp gemisiyle İstanbul'dan ayrılması üzerine, Şer'iyye ve Evkaf Vekili Mehmed Vehbi Efendi de Sultan Vahidüddin'i Padişahlıktan ve Halifelikten azleden hal' fetvasını verir. Fetva ittifakla kabul edilerek hilafet makamına 148 oyla Abdulmecid Efendi getirilir.

Mecliste tüm kabine üyelerinin Halk Partisine üye olma şartı getirilince Şer'iyye ve Evkaf Vekili olan Konya mebusu Mehmed Vehbi Efendi, bu teklifi kabul etmez. İstifa etmesini teklif ettiklerinde '*Beni Meclis seçmiştir, ancak o düşürür*' diyerek istifa etmez. Konu Meclise gelir. Vehbi Efendi kürsüye çıkıp durumu anlatır ve "*Ben bugüne kadar hiçbir partiye girmedim, bundan sonra da girmem. Kula kul olmam, Allah'a kul oldum kâfi' deyip kürsüden iner.*"⁵

Meclis'te onurlu duruşları sebebiyle *seni buraya İngilizler gönderdi, sen İngiliz ajanısın* diye eleştirilen Mehmed Vehbi Hoca⁶ vaktiyle Konya'da İngiliz ve İtalyan işgalini protesto mitingi tertip eden kişidir.⁷ Onun bu şekilde itham edilme sebebinin altında, Sultan Vahdeddin ile görüşükten sonra İstanbul'dan Anadolu'ya geçerken İngilizlere, *Anadolu'yu itaate ikna için gönderilen heyet* şeklinde ifade edilmesi olayı yatmaktadır.⁸

Vehbi Efendi'nin içinde yer aldığı hükümetin meclisteki güvensizlik oyu ile düşmesi üzerine bakanlık görevi, Nisan 1923'te meclisin de feshi ile mebusluk görevi son bulur. Vehbi Efendi, 1927 de İzmir suikastı ile ilgili olarak tevkîf edilir, kısa bir müddet sonra suikastla alakası olmadığı anlaşılıp serbest bırakılır.

5 Mahir İz, *Yılların İzi*, s. 74-77.

6 Bkz. Ahmet Atalay. *Milli Mücadelede Konya...* I, 24.

7 Bkz. Ahmet Atalay. *Milli Mücadelede Konya...* I, 14, 19, 169.

8 Bkz. Ahmet Atalay. *Milli Mücadelede Konya...* I, 22-23.

Beş çocuk babası olan Mehmet Vehbi Efendi 27 Kasım 1949 yılında 88 yaşında iken Rahman'a kavuşmuştur. Konya Kapı Camiinde kılınan cenaze namazı ve büyük bir kalabalığın katıldığı cenaze merasiminden sonra Konya'da Ankara yolu üzerinde bulunan Musalla Kabristanına defnedilir. Mezar taşında şu cümleler yazılıdır:

"el-Mağfur bütün mevcudiyeti ile İslâmlığa ve bütün varlığı ile vatanına hizmet eden, Tefsîr-i Kur'ân sahibi, Şer'îye Vekili, Konya'nın Öz evlâdı Hadimli Hoca Mehmet Vehbi Çelik ruhuna Fâtiha."

Mezar taşının alt kısmında da Afyon Karahisarlıların Hoca Vehbi Efendi hakkında son bir cemile ve hürmet nişanesi olmak üzere bizzat kendileri yazıp mermer üzerine kazdırarak kabrine taliki için hediye ettikleri şu kıt'a vardır:

*"Hüvelbâki:
Eyledi Üstad-ı kül Vehbi Efendi irtihal
Bir eşi gelmez ferid-i asr idi bi-iştibah
Geldi bir hatif esefle söyledi tarihini
Son müfessir Hadimi Vehbi Efendi göçtü ah"*

ŞAHSİYETİ

Mehmed Vehbi Hoca, uzun boylu, mütenasip endamlı, uzunca sakallı, tatlı simalı bir adamdır. Rıza Nur Hoca'yı şöyle anlatır: *Orijinal bir adam, halis bir Türk'tür. Şekilce de öyledir, sözleri de kendine mahsustur. Tam Türkçe ve hususi bir sitil sahibidir. Büyük bir akl-ı selime sahiptir. Türk'te cibilli olan herkesin takdir ettiği akl-i selim adeta onda tekasüf etmiştir. Şivesi Konya şivesi, fakat sözleri kuvvetli ve hoştur. Bu adam namuslu, dürüst, sözünün eridir.*⁹

Vefatından hemen sonra Konya'da yayınlanan bir dergide onun şemali ile ilgili şu bilgiler yazılıdır: *Hadimli Hoca, uzun boylu, mütenasip endamlı, uzunca sakallı, tatlı simalı vakur bir adam. Yılların biriktirdiği yığın yığın hatıraların ağırlığını taşır gibi ağır ağır yürüyen kâmil bir adam. Az fakat tam ve öz söyleyen, güldüğü nadiren görülen; insana asalet ve tevazudan yoğrulmuş bir âbide tesiri yapan ciddi bir ihtiyar. Okumanın, yazmanın, okutmanın, muvaffak ve bahtiyar olmanın muhteşem örneği...*¹⁰

Veli Ertan, Hoca Efendi'nin şahsiyetini şu şekilde anlatmaktadır: *"Şer'îye ve Evkaf Vekili bulunduğu sırada Vekâletin resmî atlı arabasına*

⁹ Bkz. Ahmet Atalay. *Milli Mücadelede Konya...* I, 6.

¹⁰ "Hadimli Hoca Mehmet Vehbi Çelik", Anıt Dergisi, s. 1.

bir gün bile binmemiş, mebusluğunda olduğu gibi vekilliğinde de evi ile Meclis arası üç kilometre mesafe olmasına rağmen her gün yaya gidip gelmiştir. Vekilliği sırasında ne sarığında, ne de giydiği mest ve lâstığında en küçük bir değişiklik yapmamıştır. Sıhhatli idi. Sohbetleri gayet tatlı ve nüktedandı. Sevdikleri ile şakalaşmaktan hoşlanırdı. 30 yaşından sonra nargile içmeye alışmış ve tiryakisi olmuştu. Tren seyahatlerinde ve diğer yolculuklarında nargilesini beraberinde taşırdı. Tiryaki olmasına rağmen bazen iradesini kullanır, altı ay nargileyi içmediği bile olurdu. Gene tekrar içmeye başladı. Bir gün bile hasta olarak yatağında yattığı görülmemiştir.”

Merhum Mehmed Vehbi Efendi'nin kuvvetli bir irade sahibi olduğunu, oğlu emekli hâkim *Asım Çelik'in* tefsirin basımı ile alakalı bir hadiseyi anlatmasından anlıyoruz: *“Ankara’da Şer’iye Vekili olarak bulunduğu sırada tefsirin bastırılması için bazı ilgililerle istişare yaparken o zaman Şer’iye Vekâleti (Tetkikat ve Te’lifat-ı İslâmiyye heyeti) âzâsından olan eski başvekillerden Şemsettin Günaltay, peder merhumun el yazısıyla olan tefsirden bir formayı İstanbul’a götürmüş, tab’ı hususunda Evkâf-ı İslâmiyye matbaası idarecileriyle görüşmüştü. Matbaada eserin tek sayfaya yazılması lâzım geldiği, sahife arkasına yazılmaması icap ettiği söylenmişti. Eğer böyle olmazsa mürettepler tarafından kolaylıkla ve yanlışsız olarak dizilmesine imkân olmadığı neticesine varılmıştı. Merhum Şemsettin Günaltay gelip durumu peder merhuma anlatmış, peder merhum da rahmetlik ağabeyim Fevzi Çelik’e ve bana birkaç sayfa yazdırıp tetkik ettikten sonra bu işin bizim tarafımızdan yazılmasını, uygun görmemiş olacak ki 7000 sayfalık eseri oturup yeni baştan bizzat yazmıştır.*

Risale-i Nur’da ismi zikredilmiş ve hakkında iltifatlara yer verilmiştir. Bediüzzaman, talebelerine (özellikle Konya’dakilere) yazdığı bazı mektuplarında, Vehbi Efendi’nin adını zikretmiş ve iltifatlarda bulunmuştur: *“...çok mübarek tefsirin çok muhterem ve kıymettar sahibi olan Hoca Vehbi Efendi...”* (Emirdağ Lahikası, 1997, s. 113, mektub:77), *“... Konyalı Sabri’nin Refet’e yazdığı mektubunu gördüm, ondan bildim ki, bu Sabri, öteki Sabri gibi gayet hâlis ve samimî ve çalışkan bir Nurcudur. Bin bârekâllah hem ona, hem onu teşvik ve teşcî eden ve hocaların yüzlerini ak eden Konya âlimlerine! Başta müfessir mübarek Hoca Vehbi...”* (Emirdağ Lahikası, s. 147 mektub: 110, 160.), *“... ve başta müfessir, hacı ve hoca Vehbi Efendi ve Konya ulehasının Nurlara karşı hüsn-ü teveccühleri ve tasdikkârane münasebetleri...”* (Emirdağ Lahikası, s. 236, mektub:210), ifadelerine yer veren Bediüzzaman,

selam ve dualarını iletmiştir.

Mahir İz, M. Vehbi Hocayı şöyle tanımlar: *Vehbi Efendi meslek sahibi, karakterli bir din adamı idi, başkalarına benzemezdi... Din işlerini değil dünya işlerini de yakinen takip ederdi... İnancı ve kanaati hiçbir yerde sarsılmayan eski medrese ulemasının o devirde canlı bir timsali idi... Kelimenin tam manasıyla milletin vekili idi. Hürriyet-i fikriye ve kanaat-ı vicdaniyyesini hiçbir menfaat karşısında feda etmeyecek derecede karakter sahibiydi. Hiç kimsenin tesiri altında kalmaz, hiçbir bloka katılmazdı.*¹¹

Ali Ulvi, Vehbi Efendinin şahsiyeti ile şu değerlendirmelerde bulunur: *Konya'nın en büyük âlimlerinden sayılır... Senelerce talebe yetiştirmiş, ders okutmuş, icazetler vermiştir... İlmine, mebusluğuna ve şer'îye vekilliği yapmış olmasına rağmen, Konya halkı üzerinde bir tesiri olmadığı gibi pek azla kimseyle de teması yoktu... Resmî bir insandı, evinden çıktığında ya esnaf oğlunun yahut bir tanıdığıının mağazasına gider, sonra yine evine dönerdi... Başında kasket şapka, evinden çıkar, oğlunun dükkanına kadar yolda kimseye bakmaz, selam vermez, verilenleri de alır mı almaz mı belli olmaz, öyle gider gelirdi... Eskiden İttihatçı olan hoca, Halk Partisi il başkanı olan oğlu Fevzi Çelik sebebiyle halk partili sayılırdı.*¹²

Şahsiyeti ile ilgili bu değerlendirmelerde olumsuz gibi gözüken ifadeler, bir ilim adamı olarak Mehmed Vehbi'den çok daha büyük beklentilerin olduğunu göstermektedir. Dönemin çalkantılı bir dönem olduğu göz önünde bulundurulursa, tenkit edilen bu hususların o dönemin pek çok ilim adamında da görüldüğünü söyleyebiliriz. Bu değerlendirmeler de Hoca'nın yukarda gerek Osmanlı meclisinde ve gerekse Cumhuriyet meclisinde fırkacılık karşıtı duruşu ile bağdaşmamaktadır. Oğlundan yola çıkarak yapılacak değerlendirmeler ise bizleri her zaman doğru sonuçlara ulaştırmayacaktır.

1888-1893 yıllarında hoca talebe olarak beraber olduğu Bolvadinli Yörükzade Ahmet Fevzi Efendi'ye yazdığı ve hocanın ilmî şahsiyetini net bir şekilde yansıttığını düşündüğümüz icazetnâmesinde Mehmed Vehbi Efend¹³ Nakşî tasavvuf geleneğinin temel ilkeleri diyebileceğimiz ahlaki tavsiyelerini şöyle sıralar:

11 Mahir İz, *Yılların İzi*, s. 77-78.

12 M. Ertuğrul Düzdağ, *Üstad Ali Ulvi Kurucu Hatıralar*, I, 181-185

13 İrfan Gökteş, "Bolvadinli Yörükzade Ahmet Fevzi Efendi ve Konyalı M. Vehbi Efendi'nin İcazetnâmesi," *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 247.

*"Halkla hüsn-i muaşeret üzere ol.
Merhametle, hilmle, sevgiyle, şefkatle davran.
Zulmedeni affet.
Kötülük edene ihsan et.
Tevazuyla, rifkle muamele et.
Gücünün yettiği kadar öfkeni yut, kızgınlığını defet.
Sohbetin salihlerle, özellikle fakirlerle olsun.
Fakirlerin edebiyatla edeblen...
Büyük hikmeti ve Adem aleyhisselamın çamurundan hamurlanan en yüce gayeyi, yani kulluğa (ibade) hasredilmesini öğren.
Faziletleri yerine getir ki o Kuran'ı okumaktır, namaz kılmaktır, özellikle teheccüttür. Kuran okumanın en iyisi, zikredilebildiği kadarıyla Allah'ı zikirdir.
Bütün zikir gayretiyle, bire bir Allah'ın huzurunda olmaya devam ederek en iyi kulluğu yerine getirmeye çalış.
Neticede Allah'a kavuşabilesin ki bu hal, maksatların ve yolların en yücesidir. Allah bizi, rızıklandırınsın, muvaffak kılsın.
Son sözüm, la ilahe illallah Muhammedün Rasulullah sallallahu Teala aleyhi ve sellem teslimen kesira vel-hamdü lillahi rabbi'lalemiyn."dir.*

Vasiyetinden¹⁴ seçtiğimiz şu cümleler de aynı özelliktedir:

*Besmele, hamdele ve salveleden sonra...
Dünya fâni, Cenab-ı Hak bâkîdir.*

İnsanların daima Cenab-ı Hak'ı zikretmesi, yalnızca O'na güvenip dayanması kulluğun gereklerindedir.

Yalnızca aklına, ilim ve irfanına, zeka ve dehasına mağrur olanlar daima yayan kalmışlardır.

Allah'ın kullarına, Rasülü vasıtasıyla bildirdiği emir ve yasaklara itina gerekir.

İmanın gereği olan İlahî hükümlerle amel edenlerin yar ve yardımcısı Allah'tır.

Beş vakit namazı terk eden bir kimse, bir günde beş kere Rabbine isyan etmiş olur

İnsanları muamelesi ikidir: Allah'la ve kulları ile.

Kâmil insan olmak için çalışıp çabalamayı vasiyet ederim.

Mâli ibadetlerin başında zekat gelir. Zekat, zengin ile fakiri birbirine rabt eden ibadettir.

14 Üçdal Neşriyatın (İstanbul,1975) yayınladığı *Konyalı Mehmed Vehbi Hoca* adlı kitapçıktan.

İmkanlar ölçüsünde nafîle sadakalardan geri kalmamanızı tavsiye ederim.

Akrabaya, misafire, komşuya izzet ve ikram önemli dinî vazifelerdendir. Yetim ve dul kadınlara iyilik ihsanda bulunmak ilâhi vasiyetlerdendir.

Hem cinslerimizle iyi geçinmenizi tavsiye ederim. Bir kişinin izzet-i nefsinin korumak, hüsn-ü muâşeretin temelidir.

Kötülüğe iyilik, düşmanları dost yapar.

Herkes dilediği yeri vatan seçebilir, ama benim ihtiyarım Konya'dır.

Hane sahibi olmak için inşaata heves etmek yerine hazır almak daha iyidir... Akar almak gerekirse mevkiinden dükkan almak tercih edilmelidir.

İnsan tuttuğu mesleği hor görmemeli, onun hakkını vermelidir

İnsan, her şeyde istikamet sahibi olmalıdır.

Ticarete asla fâiz karıştırmamalıdır.

Hayatta siyasete karışmamak insanı dinlendirir... Fırkacılık tarafgirliktir, tarafgirlik ise yalan ve düşmanlığa sebeptir.

Ailenin temel ihtiyaçlarını önceliklere göre tedarik etmelidir.

İnsan kendini, en iyi kendi bilir. Binaenaleyh kendi işini kendi görmekte bereket ve yarar vardır.

Techiz ve tekfin masrafı için bin lira ayırdım. Miras taksimini Kur'ân'ın beyanına göre yapınız. Bunun aksini irtikab eden mümin olamayacağından veresemden böyle birinin çıkacağını sanmam.

Vasiyetnamemle amel ederlerse bu kendi menfaatlerinedir.

Görüldüğü üzere M. Vehbi Hoca, hem icazetnâmesinde, hem de vasiyetnâmesinde, temel dinî/ahlakî kuralları bir bir hatırlatmakta ve arkada kalanlara kalıcı hikmetleri tavsiye etmektedir. Bütün bunlar onun ilmî birikimi yanında, bu birikimini başkalarına aktarma isteğinde olan bir hareket adamı olduğunu göstermektedir.

ESERLERİ

Sosyal ve siyasi çalkantıların yaşandığı bir dönemde çeşitli görevlerde bulunan Mehmed Vehbi, aynı zamanda yazan bir müderristir. Sözelimi Beyânü'l-Hak mecmuasında makaleler yazmıştır. 1908 de yayınlanan bir makalesinde İslam Dininin nasıl yüceltileceği, doğuda ve batıda nasıl doğru anlaşılması gerektiği üzerinde durur. İnsanların hakk olan bir şeye itirazları ancak hakikati bilmediklerindedir. Hakikatini bilince ise eski itirazından dolayı pişman olmayan zaten insan değildir. Ama buna karşılık, dinin esasları gibi, esas dindenmiş gibi bazı cahil aldaticıların söylediği gayr-i meşru maddelerle mücadele

edilmelidir.¹⁵O, bu düşüncelerini bizzat gerçekleştirmek için I. Dünya Savaşının çıktığı yıllarda tefsirini tamamlamakla meşguldür. Onun eserleri şunlardır:

1. el-Akâidü'l-Hayriye fî Tahrîri Mezhebi'l-Fırkatı'n-Nâciye ve Hüm Ehlü's- Sünne ve'l-Cema'a ve'r-Redd alâ Muhâlifihim:

Arapça olarak hazırlanan bu eserde inanç konularıyla ilgili 133 mesele incelenmiştir. 1919'da tamamlanan kitap, müellif tarafından "Akâid-i Hayriye Tercümesi" adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Ayrıca 1340-1343 yıllarında Ahmet Kâmil Matbaası tarafından Osmanlıca olarak basılan eser, 144 sayfeden ibarettir.

Önsözündeki müellifin ifadelerinden de anlaşılacağı üzere eser, eski ve yeni bozuk itikatların günümüz insanının inanç, ibadet ve ahlâkında olumsuz etkiler yapması üzerine, Müslümanlara bu alanda yarar sağlamak için elinde bulunan akâid kitaplarından istifade ile kaleme alınmıştır. Eser, *mukaddime, üç bab ve hatime*'den oluşmuştur.

Eserde Kur'ân ile ilgili şu bilgiler yer alır:

Peygamberimizin en büyük mucizesi Kur'ân'dır. Peygamberlerin mucizesi genellikle kavimlerinin iftihar ettikleri şeyler cinsinden olur... Bizim nebimizin zamanında Araplar, fesahat ve belağatta ileride idiler. Kur'ân'ın fesahat ve belağatı onları aciz kıldı. Hatta bir ayetin bile benzerini getiremediler.

Çünkü Kur'ân'ın nazmı, ayetlerin başlangıç ve sonları, gaibden haber vermesinde, yaşanan duruma göre inmesinde, içerisinde herhangi bir çelişki bulunmamasında, beşerin gücünü aşan icazıyla akılları hayrete düşürmüş ve kıyamete dek sürecek bir mucizedir...

Bu ifadeleriyle Kur'ân'ın tanımını ve en temel özellikleri hakkında özet bilgi veren Vehbi Hoca, soru cevap metodu ile Tefsîr Usulü ile ilgili şu açıklamaları yapır:

Kur'ân'da istebrag, siccîl, kıstâs, mekâlîd gibi Arapça olmayan bazı kelimeler olduğu halde o nasıl apaçık Arapça olabilir, diyenlere şöyle cevap verir: *Bu gibi kelimelerin bulunması iki dilin uyuşması kabilindedir. Yahut Kur'ân'ın Arapça olmasıyla kastedilen, nazmının Arapça olmasıdır. Buna göre bazı kelimelerin Arapça olmaması, nazmının Arapça olmamasını gerektirmez.*

Bazı surelerin başındaki hece harflerinin manası yoktur.

15 "Makale-i Mahsûsa", Beyânü'l-Hak, Sayı: 4, s. 62-63, İstanbul, 1324/1908.

İnsanların manasını bilmeyecekleri şeyi indirmedeki fayda nedir, diyenlere cevab: Bu gibi müteşabihlerin bulunması, kullara acizliklerini bildirmek, onları okumak ve nazar etmekle sevabına nâil olmak, onlardan muradı anlamak için çaba göstermenin ibadet olmasındandır

Kur'ân'da Firavun'un kıssası, Rahman suresinde 'Febieyyi âlâ' ayetinin tekrar etmesine itiraz edenlere cevab: *Tekrar, makamın gereğine ve zamanın icabına göre sözün güzelliğinden sayılır ve bu belîğ konuşanlarca makbul sayılır. Zira söz esnasında kelamın tekrar edilmesinde menfaat ve maslahat olabilir ve bu gerekebilir. Nitekim Firavun kıssasının tekrarında, Peygamberimize teselli ve kavmine tehdit, kıssayı işitenleri ibret ve insafa davet, onlar gibi günahlardan insanları uzaklaştırma, benzer toplumların yıkıma maruz kalacaklarını açıklama gibi pek çok faydalar vardır. Kaldı ki Kur'ân'daki bu tekrarlar, aynı lafızlar ve aynı üslup üzere olmamaktadır. Her yerde makamın üslubuna ve bağlamına göre diğerinde ifade edilmeyen manaları ifade etme vardır.*

'Febieyyi âlâ' ayetinin tekrarına gelince, insanların konuşmalarında bu gibi tekrarlar da sözün güzelliğinden olup bizim konuşmalarımızda da pek çok rastlanır. Sözgelimi hizmetlisini azarlayan bir efendi şunları söyler: *Ben sana nefis taamlar yedirip nefis şerbetler içirmedim mi? Sana verdiğim hangi nimeti inkâr edersin? Ben sana güzel güzel elbiseler giydirmedim mi? Hangi nimeti inkâr edersin? Ben seni yüksek konaklarda, süslü evlerde, kaba döşeklerde yatırmadım mı? Hangi nimeti inkâr edersin? Dolayısıyla bu gibi tekrarlar Kur'ân'ın fesahatını ihlal etmez.*

Bazı kıraat farklarına itiraz edenlere cevab: *Bu ihtilaflar, mananın ihtilafını gerektirmez. Bunlar Arapların şivelerinden ve ifade tarzlarından olan şeyler olduğundan esasında ihtilaf sayılmazlar.*

Bazı ayetlerde 'ins ve cinin günahından sorulmayacağı'¹⁶ beyan olduğu halde, başka bir ayette 'hepsinin sorulacağı'¹⁷ Kur'ân'da çelişki değil midir, diyenlere cevab: *Bunda tenakuzun şartı yoktur. Çünkü tenakuzda zaman ve mekan bir olmalıdır. Hâlbuki sorgulanmamak kıyametin bir zamanında, sorgulanmak da bir başka zamanındadır. Zira kıyamette insanların sorgulanacağı mahaller olduğu gibi sorgulanmayacakları birçok mahal de vardır. Buna göre bazı mahalde sorgulanma var, diğer bazı mahalde de yok demektir.*

16 Bkz. 28 Kasas 78, 55 Rahman 39.

17 Bkz. 15 Hicr 92.

Cenab-ı Hak; Biz ona şiir öğretmedik¹⁸ buyurduğu halde Kur'ân'da bir çok şiir vardır. Femen şâ fe'lyü'min/Ve men şâe felyekfür¹⁹, Vasnai'l-fülke bi e'yüninâ²⁰, Li yakzı'llahü emran kâne mefûlâ²¹, Vallahü yehdî men yeşâü ilâ sıratın müstekîm²², Eraeytellezî yükezzibü biddîn/Fezâlikellezî yedü'u'l-yetîm²³ gibi ayetler bazı arap vezinlerine uygun şiirdir, diyenlere cevap: Bu cümlelerin bazı vezinler üzerine gelmiş olması, Kur'ân'ın şiir olmasını gerektirmez. Zira şiirde vezin kast etmek lazımdır. Bu ayetlerde ise vezin maksat değildir.²⁴

2. Ahkâm-ı Kur'âniyye:

160 Ana başlıkta, 482 hükmün yer aldığı eserde konular alfabetik sıraya göre ele alınmıştır. İtikad, ibadet, ahlâk ve sosyal konularla ilgili Kur'ân hükümlerinin vazih bir şekilde ifade edildiği bu eser, eski ve yeni harflerle matbudur. Eser yeni harflerle 1947 de İstanbul'da Kurtulmuş Basımevinde basılmıştır. IV. Baskısı Üçdal Yayınevinde 1971 de yapılmıştır. Eser Besmele hakkındaki ahkam-ı Kur'âniye konusu ile başlar, Vasiyyete dair ahkam-ı Kur'âniye ile son bulur. Eserde 150 den fazla konu ele alınmıştır.

3. Sahih-i Buharî Tecrid-i Sarih Muhtasarı Tercümesi:

Adı geçen eseri Konyalı Mehmed Vehbi Efendi, dört cilt olarak tercüme etmiştir. Toplam 111 ana başlıkta 1646 hadisi ele alıp incelemiş ve hadislerin işaret ettiği hükümleri dile getirmiştir. Eser 1966 da Sabah Neşriyat tarafından İstanbul'da yeni harflerle basılmıştır. Önsözde M. Vehbi, *hadis Hz. Peygamberden sadır olan her şeydir. Peygamberden sadır olan her şey ise ilahî vahye dayanır. Çünkü Cenab-ı Hak, peygamber söylediği sözü boş yere değil, vahye dayanarak söyler*²⁵ *buyurmuştur* dedikten sonra vahiy çeşitlerini, peygamberimize vahyin geliş şekillerini ve hadis çeşitlerini kısaca açıklar ve ardından hadis metinlerini verir, onların tercümesini yapar ve hadisleri kısa kısa açıklar.

4. Aynı zamanda bir siyaset adamı olan Hocanın siyasi hatıraları ise hala basılmamıştır.

18 36 Yasin 69.

19 18 Kehf 29.

20 11 Hüd 37.

21 8 Enfâl 42.

22 2 Bakara 213.

23 107 Mâün 1-2.

24 Bkz. Mehmed Vehbi, *Akâd-i Hayriyye Tercemesi, (Özetle)* s, 89-92.

25 53 Necm 3

5. Hülâsatül Beyân Fî Tefsîr'il Kur'ân:

"Hülâsat'ül Beyân Fî Tefsîr'il kur'ân" adındaki 15 ciltlik bu tefsirin dört yıllık bir çalışma sonunda 1915 yılının sonunda bitirmiş ise de o yıllarda malî durumu müsait olmadığından tab' ettirememiştir.

Mehmed Vehbi Efendi, Tetkikat ve Te'lifatı İslâmiyye heyetinde bulunan *Şemsettin Günaltay*'ın cesaret vermesiyle hazırlamış olduğu 15 ciltlik tefsirinin tab'ına karar verir. Konya'nın eşraf ve tacirlerinden *Hacı Kaymakzâde Hacı Mahmut ve oğlu Kâsım Efendilerin* maddî yardımıyla tefsirin tab'ına muvaffak olunmuştur.

1911-1915 yılları arasında Konya'da yazılan eser, 15 cilt olarak iki ayrı zamanda basılabilmektedir. Tefsir eski harflerle 1928 (1342-1343) de *Evkâf-ı İslamiyye Matbaasında* basılmıştır. Daha sonraki yıllarda çeşitli baskıları yapılan eserin Latin alfabesiyle ilk neşri 1966-1969 yıllarında İstanbul'da Ahmed Said Matbaasında IV. Baskı olarak gerçekleştirilmiştir. Eserin bu baskısı *Sabri Çağlayan ve Mümin Çevik* tarafından hazırlanan Fihrist ile 16 cilt olarak gerçekleştirilmiştir. Fihristte alfabetik fihrist, mevzularına göre ayetlerin listesi, mevzu'fihristi ve lugatçe yer almaktadır.

Tefsir ilmi bakımından bazılarınca yeterli bulunmayan eser, bazı özellikleri sebebiyle halk nezdinde rağbet görmüştür. Kitabın nâşiri Mümin Çevik, tefsirin başında eserin temel özelliklerini şöyle sıralar: *Muteber tefsirlerden özet bilgiler vermesi, en geniş Türkçe tefsir olması, ayetlerin toplu olarak değil teker teker ele alınıp tefsirinin yapılması, herkesin anlayacağı sade bir dilde olması.*

Mehmed Vehbi Efendi, az-çok okur-yazar her Müslümanın istifade edebileceği bir tarzda güzel bir Türkçe ile tefsir yazmıştır. Bu tefsirde âyetlerin evvelce Türkçe mealleri yazılmış, sonra da bu mealler daha geniş birer ibare ile bir nevi tekrar edilmiştir. Bunun yanında birçok âyetin esbab-ı nüzûlü yazılmış; âyetlerin ve sûrelerin aralarındaki insicam ve tenasüp gösterilmiş, âyetlerden birçoğunun ihtiva ettiği nüktelere, faidelere işaret olunmuş, açık bir tarzda birçok faydalı şeyler de ilave edilmiştir. Fakat âyetler ve âyetleri teşkil eden mübarek kelimeler ayrıca tahlil ve tavzih edilmemiştir.

Hülâsatü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân tefsirinin diğer bir özelliği, İslâm Âlemi'nde geçmişte yazılan en muteber tefsirlerden hülâsalar naklederek tefsir mevzuunda daha çok görüş belirtmiş olmasıdır. 15 cilt olan bu büyük eserde âyetler izah edilirken derinliklerine kadar

inilmiş; ayetler toplu şekilde değil de, teker teker ele alınmış ve tefsiri yapılmıştır. Eserin yazıldığı dönem baz alınırsa dili sadedir. Herkesin anlayabileceği şekilde selis bir üslupla yazılmıştır.

Eser Üzerinde Yapılmış Çalışmalar

Bizim tespitlerimize göre tefsîr ile ilgili bir bitirme tezi, iki yüksek lisans tezi olmak üzere üç adet akademik çalışma yapılmıştır. Görüp inceleme imkanı bulduğumuz bu çalışmalar şunlardır:

Orhan Avcı, *Mehmet Vehbi ve Hülasat'ül Beyan'ındaki Metodu*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Erzurum, 1994 (Tez danışmanı: Doç. Dr. Şükrü Arslan), 77 s. Bitirme tezi.

Remzi Ateşyürek. *Mehmed Vehbi Efendi'nin Hayatı, Eserleri Ve Tefsir İlmindeki Yeri* (yüksek lisans tezi, 1994), On-dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Tez danışmanı: Prof. Dr. Süleyman Ateş), V+147 s.

İzzettin Pak, *Konyalı Mehmed Vehbi Efendi ve Tefsirdeki Metodu* (1861 - 1949) Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı, Ankara, 2007.

Kaynaklar

Eserde genel olarak şu tefsir kaynaklarından istifade edilmiş ve çoğu yerde bunlardan isim belirtilerek alıntılar yapılmıştır: İbn Cerîr et-Taberî (ö.310/922) *Câmiu'l--Beyân*, Fâhru'd-din er- Râzî (544 - 606) *Mefâ-ühu'l-ğĠayb*, Nâsıru'd-dîn el-Beydâvî (ö.691/1291) *Envârü't-Tenzîl*, Ebussu'üd Efendi (896/1490) *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, Ebû'l-Berekât en-Nesefî (ö.701/1301) *Medârikü't-Tenzîl*, Alau'd-din Ebû'l-Hasan el-Hâzin (ö.740/1340) *Lübâbü't-Te'vîl*, Nizamü'd-dîn en- Neysabûrî (ö.728?,730/1327) *Ġarâibü'l-Kur'ân*, Nimetullah Nahcivânî (ö.920) *el-Fütûhâtü'l-İlâhiyye*, Sıddık Hasan Bahadır Han (1248-1307) *Fethu'l-Beyân ü Makâsidi'l-Kur'ân*.²⁶

Tefsîrdeki Metodu ve Tefsîrinin Özellikleri

Dirayet metoduyla yazılan eserde âyetler genellikle tek tek ele alınır. Önce âyet metni yazılır, arkasından meali verilir; daha sonra açıklama kısmına geçilir. Diğer meâllerden farklı olarak ayet meâllerini birebir çevirmez, ayetin mefhumunu meâle yansıtarak çevirisi yapılır. Bu yönüyle de diğer meâllerden ayrılır. Sözelimi Âl-i İmrân suresinin

²⁶ Bu tefsirlerden yaptığı alıntı örnekleri için bkz. İzzettin Pak, *Konyalı Mehmed Vehbi Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, s. 65-97.

son ayeti olan *Ey İnananlar! Sabredin, düşmanlara karşı birbirinize sabrı tavsiye edin, cihada hazır bulunun, Allah'a karşı gelmekten sakının ki başarıya erişebilirsiniz* ayeti tefsirimizde şöyle tercüme edilir:

Ey müminler! Tekâlif-i ilâhiyeyi edadan hasıl olan meşakkate ve düşmanınızla mücahede esnasında göreceğiniz zahmete sabredin ve evlâd ü iyâliniz ve ahbah ü yaranınız ve akraba ye taallukatınızla tarz-ı taayyüşte ve sohbet sırasında tarafeynden vaki olan kusura karşı birbirinize sabır tavsiye edin ve her iki tarafyekdiğerine sabırla mukabele ve sabra mülâzemet edin ve düşman karşısında hududu beklemek için nefsinizi raptedin, düşmanınız sizin gafletinizden istifade etmesin ve siz felaha dahil ve korktuğunuzdan kurtulup umduğunuza nail olmak için evamir-i ilâhiyeye imtisal ve nevahiden ictinab etmek suretiyle Allah ü Tealâ'ya ittika edin ki, dünyada ve âhirette necat bulasınız.

Yine Nisa suresi 136. Ayeti olan *Ey İnananlar! Allah'a, Peygamberine, peygamberine indirdiği Kitaba ve daha önce indirdiği Kitaba inanmakta sebat gösterin. Kim Allah'tı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve ahiret gününü inkâr ederse, şüphesiz derin bir sapıklığa sapmıştır* ayeti şöyle çevrilmiştir:

Ey müminler! Allah ü Tealâ'ya ve resulüne ve resulü üzerine Allah'ın inzal ettiği Kur'ân'a ve Kur'ân'dan evvel inzal olunan bilimum kitaplara imanda devam ve sebat edin. Eğer bir kimse Allaha, meleklerine, kitaplarına, resullerine ve yevm-i âhirete küfrederse tarîk-ı haktan çıkar ve hakka takarrub edemez bir halde muhakkak dalâleti ihtiyar etmiş ve yoldan çıkmıştır.

Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere müfessir, ayetleri *tefsirî bir tercüme ile* çevirmiştir. Bu tarz çeviri de ayetlerin bağlamı, nüzul sebebi ve tefsirine dair diğer bilgiler gözönünde bulundurulmuş, bu şekilde ayetin doğru ve kâmil bir şekilde anlaşılması sağlanmaya çalışılmıştır.

Ayetlerin tefsirinde yukarıda söz konusu edilen kaynaklardan bolca nakiller yapılarak âyette yer alan kelimelerin çeşitli anlamları üzerinde durulur. Mecaz, kinaye, emsal, tekrar gibi edebî sanatlarla işaret edilip Kur'ân-ı Kerim'in fesahat ve belagat açısından eşsiz bir kitap olduğu vurgulanır. Yer yer kıraat vecihleri gösterilerek bunlara göre anlamda ortaya çıkan farklılıklar belirtilir. Âyette temas edilen akaid, fıkıh, tarih, ahlâk gibi konulara dair çeşitli bilgiler verilir. Tartışmalı konulardaki açıklamalarda Ehl-i sünnet'in görüşleri yüceltilirken diğer

mezheplerin görüşleri tenkit edilir. Nihayet “*hulâsa*” diye başlayan ve tefsîrin adına da yansıyan kısa bölümde âyetin tefsirine son verilirken âyetler arasındaki tenasübe de dikkat çekilir. Eser, bundan dolayı *Hûlasâtü'l-Beyân* diye isimlendirilmiştir.

Müfessir, kaynakları olan tefsirler gibi, Kur’ân’ı Kur’ân ayetleriyle, sünnetle, sahabe ve tabiûn kavliyle tefsir metodunu kullanmıştır. Tefsirinde kullandığı hadisleri, genel olarak tahririni yapmadan ve kaynak bildirmeden meâl olarak vermiştir. Tefsirinde lügat ve nahve fazla yer vermemiştir. Kıraat farklılıklarına temas etmiş, bunların manaya yansımalarına işaret ederek çeşitli belağat açıklamaları yapmıştır. Kelamî ve fikhî açıklamalara yer vermiş, Ehl-i Sünnetin görüşlerini savunup diğer görüşlerin eleştirisini yapmıştır. Yeri geldikçe sosyal, siyasal ve ahlakî konulara temas etmiştir.

Bazı sûrelerin evvelinde *bulunan hece harflerinin (huruf-u mukattaa)*, Allah Teâlâ’nın ilmîni kendine has kıldığı esrar-ı İlâhiye’den olduğu cihetle Kur’ân’da bu gibi harflerin, kulların muttali olamayacağı esrardan olduğunu belirterek şunları söyler. “*İşte bunlar, Usul İlmi’nde belirtildiği veçhile müteşâbihâttir... Onlar Kur’ân’ın sırrıdır, onların manasını Allah’a havale ederiz*” diyen Selef ile *bazı sapık yorumculara meydan vermemek için onların manalarını şer-i şerife uygun olarak te’vil ederiz*” diyen halefin görüşlerini zikretmiştir.²⁷

Vehbi Efendi, Bakara sûresinin 106. ve Nahl sûresinin 101. ayetine dayanarak *neshin varlığını kabul eder*. “Mesela, eşi vefat eden kadının iddetinin bir senede tamam olacağını bildiren ayet’in²⁸, iddet süresini dört ay on gün olarak bildiren ayetle²⁹ nesh olduğunu söyler.

Keza, “kıtal ile ilgili olarak, başlangıçta, bir müminin on kâfire karşı sabır ve sebatı vacip iken³⁰ sonra bir kişinin iki kâfire karşı sabır ve sebatı³¹ vacip olup ziyadesi nesh olunmuştur” der. Müfessir, bunun hikmetini de söyle izah eder: Çünkü bir zamanda insanların mizaç ve bünye mesalihine muvafık olan ahkâmın diğer zamanda muvafık olmadığından evvelki hüküm nesh olunur; yerine ondan daha kolay ve mesalihe muvafık ikinci bir hüküm gelir.

27 Bkz. Vehbi Efendi, *Hûlasâtü'l-Beyân*, I, 34-35.

28 2 Bakara 240.

29 2 Bakara 234.

30 8 Enfâl 65.

31 8 Enfâl 66.

Hulâsatü'l-beyân'da hadisler ekseriya meal olarak nakledilir; bu arada genellikle rivayet zinciri terk edilerek hadisler doğrudan Hz. Peygamber'e dayandırılır. Zaman zaman hadisi rivayet eden sahâbînin ismi de zikredilir. Bazen hadis kaynağı isim olarak gösterilir. Bir kısım âyet ve sûrelerin faziletlerine dair rivayetlerle geçmiş milletler ve âhiretle ilgili konularda İsrâiliyat'tan sayılan haberlere de yer verilir. Öte yandan tefsîrde, sahabe ve tabînden gelen tefsir rivayetlerinin sayısı da az değildir. Eserde gerek nüzûl sebepleriyle, gerekse doğrudan anlamla ilgili olarak rivayet edilen hadislerin önemli bir yekûn teşkil ettiği görülür. Ancak bu hadisler içinde zayıf, hatta uydurma olanları da vardır. Özellikle peygamberlerle ilgili haberlerde, geçmiş milletlerle ilgili kıssalarda, ahiret ve ahiretle ilgili konularda İsrailî rivayetleri naklettiği görülür. Örneğin, A'raf sûresinin 22. ayetini tefsir ederken Hz. Âdem ve eşinin Cennet'te giydikleri elbisenin nurdan olduğunu ya da onların elbiselerinin tırnak olduğunu nakleder.³² Yine aynı şekilde Âdem'le Havva'nın açılan avret mahallerini örtmeye çalıştıkları yaprağın incir ağacının yaprağı olduğu rivayetlerine yer verir.³³

Müellif ahkâm âyetlerini Hanefî mezhebi esaslarına göre açıklamış, ancak bu arada farklı görüşleri de belirtmiştir.

Müfessir, müteşâbih âyetleri anlamak ve onları ilâhî maksadın dışında te'vil edenlerden korumak için lügat, sarf, nahiv, belagat, fıkıh usulü, akaid gibi ilimleri öğrenmenin gerekli olduğuna da dikkat çekmiştir.

Bir kısım kusurlarına rağmen eser, halk tarafından çok sevilmiş ve tutulmuştur. Elmalılı Muhammed Hamdi, *"Benim tefsir hocanın tefsirine göre bakir mazmunlar, ince ilmî ve felsefî neşelerle dolu olduğu halde yine o rağbette... Allah'ın ona bir lutfu bu"* derken buna işaret etmek istemiştir.³⁴

Hasan Basri Çantay'ın anlattıklarına göre tefsiri inceleyen M. Akif şu değerlendirmelerde bulunur: *"Uslûp ve ifade, tefsîr uslûp ve ifadesi değil. Ayrıca edebî ve akıcı da değil. Eğer bugünkü nesle, imanını tazelesin, sarsılan manevî cephesi kuvvet kazansın diye yazacaksak; bu tefsirin Şeriye Vekaleti namına basılması doğru olmaz..."*³⁵

Çantay, Hulâsatü'l-Beyân müellifi *Mülga şeir'iyye vekillerinden*

32 Vehbi Efendi, Hulâsatü'l-Beyân, IV, 1598.

33 Vehbi Efendi, Hulâsatü'l-Beyân, IV, 1597.

34 Ersöz İsmet, Hulâsatü'l-Beyân, DİA, XVIII, 321.

35 M. Ertuğrul Düzdağ, Üstad Ali Ulvi Kurucu Hatıralar, I, 181-182.

*müttakî, salih, vatanperver âlimlerimizden M. Vehbî'nin tefsiri, tefsîrî tercüme olup, dilinin bugünün dilinden oldukça geri, izahlarının da makul sınırları aştığını söyler.*³⁶

ÖRNEKLER

Tefsîri ile ilgili bazı değerlendirmelerde M. Vehbî'nin kavram açıklamaları yapmadığı yahut bu konudaki tahlillerinin zayıf olduğu belirtilmişse de, tefsiri incelediğimizde onun, faydalandığı temel kaynaklarda olduğu gibi Kur'ân'ın temel kavramları ile ilgili doyurucu tahliller yaptığını söyleyebiliriz. Tefsîrin daha iyi tanınması için bu konuda birkaç örnek vermek isteriz:

Fatiha suresi tefsirinde surede geçen *hamd, Rab, âlem, rahman, rahîm, din, ibadet, istiane, hidayet, sırat-ı müstakîm, nimet, gazab ve dalalet* kavramlarını açıklar. Görüşlerinden istifade ettiği tefsir kaynaklarını zikreder. Ayetlerdeki hikmetlere dikkat çeker. Sureden birkaç örnek verecek olursak:

Nimetlerin asıl ve gerçek sahibi Allah Teâlâ'dır. Allah'tan başkasını sena etmek de hakikatte Allah'ı sena etmektir. Çünkü mahluku senâ Hâlik'a racidir...

Rab, her şeyi kemaline ulaştırıcı demektir. Tedricen her şeyi kemale ulaştıran terbiyedir. Terbiye olmasa, varlıklar noksan kalırdı...

Rahman, kullardan suduru tasavvur olunmayan nimetleri verici; Rahîm ise kullardan suduru tasavvur olunan nimetleri vericidir. Bundan dolayı Allah'tan başkasına Rahman denmez, ama Rahîm denebilir...

Besmelede geçtiği halde rahmetin çokluğuna işaret için Rahman ve Rahîm tekrar geçmiştir. Zira İlahî rahmet olmadan hiçbir şey var olamaz.

O, din günü yani ahret gününün sahibidir. O, dünyanın da sahibidir. Ancak dünyayı mecazen ve geçici olarak başkaları da sahiplenebilir. Ahirete ise hiç kimse malik olamaz...

İbadet, kulun mâsivâyı gönülden çıkararak huzu ve huşu içerisinde Rabbini tazim etmesidir...

Ğayri'l-Mağzûbi aleyhim cümlesiyle, geçmiş toplumlara işaret olunmakla Kur'ân'ın ilk suresinde Tarih ilmine terğîb edilmiştir. Zira insanın hemcinsinden ibret alması için Tarihle meşgul olması

³⁶ Bkz. Çantay Hasan Basri, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim*, I, 7 (Önsöz).

gerektir...

Eserinde ayetlerdeki gramer kurallarını tefsirin hizmetinde kullanan müfessir, İyyake na'büdü ifadesinde filin muzarî gelişini, ibadet ve istiâne'nin her vakit devam etmesi gereğine işaret için olduğunu söyler. Fatiha suresinin Kur'ân'ın ahkâmına, esrarına, fusul ve ebvabına icmalen işaret ettiğini belirtir; ayetlerin ve ayetlerdeki kelimelerin sıralanışındaki insicam ve hikmetleri de bir güzel açıklar.

Tefsirinden derlediğimiz diğer örneklere gelince;

"Bu, öncekilerin geleneğinden başka bir şey değildir." Ayetle ilgili iki ihtimalden söz ederek kıraat farklılıklarını tefsire yansıtır:

Birincisi; "huluk " lafzı, hâ ve lam'ın zammıyla kıraat olunursa mana: *"Bizim şu âdetimiz, bizden evvel geçen babalarımızın âdetidir. Onlar nasıl yaşadılar, köşkler ve saraylar yapıp öldülerse biz de öyle yaşar ölürüz. Senin sözünle, biz âdetimizi terk edemeyiz."* demektir.

İkincisi ise; eğer "huluk " lafzı, hâ ve lam'ın fethiyle kıraat olunursa, mana: *"Ya Hûd! Şu senin söylediğin şeyler sende evvel geçenlerin yalanlarıdır. Evvel geçenler de senin gibi söylemişlerdi."* demektir.³⁷

Enfâl suresi 19.³⁸ ayetiyle hitap Mekke müşriklere de olabilir, müminlere de dedikten sonra esas olan müminlere olmasıdır diye tercihte bulunur.³⁹

Maide suresi 44, 45 ve Ayetleri hakkında⁴⁰ Bazıları, ilk ayet hükm-ü ilahiye inkar ederek hükmedenler (kâfir), ikincisi Yahudi (zalim), üçüncüsü nasara (fâsık) hakkında inmiştir, demişlerse de esah olan umumdur. Çünkü itibar, lafzın umumunadır⁴¹ diyerek bir usul kaidesini işleterek ayetin hükmünün herkese şamil olduğunu beyan eder.

Bir toplum kendilerindeki özellikleri değiştirenceye kadar Allah, onlarda bulunana değiştirmez⁴² ayeti ile ilgili şu kuşatıcı açıklamaları yapar: *Ayet, her kavim ve millet belki her şahıs için bir düstur-u azamdır. İnsanlar salah-ı hâl üzere devam ettikçe nail oldukları nimetlerinin*

37 Vehbi Efendi, *Hulâsâtü'l-Beyân*, X, 3933.

38 Ey kâfirler/ey müminler! Eğer siz fetih istiyorsanız, işte size fetih geldi!

39 Vehbi Efendi, *Hulâsâtü'l-Beyân*, V, 1866.

40 Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler kafirler, zalimler, fâsıklardır.

41 Vehbi Efendi, *Hulâsâtü'l-Beyân*, III, 1237.

42 13 Ra'd 11.

devam edeceğine delalet ettiğinden her kimsenin nimetinin devam etmesi için salah-ı halini muhafaza etmesi lazım olduğuna delalet eder. Hulasa ayet, üç hükmü camidir: Birincisi, kul halini değiştirmedikçe Allah nimetini tebdil etmeyeceği; ikincisi Allah bir kavme musibet murad ederse onu defedecek kimse yoktur; üçüncüsü Allah'tan başka kullarının bir velisi yoktur.⁴³

"Müminler ancak, Allah anıldığı zaman yürekleri titreyen, kendilerine Allah'ın ayetleri okunduğunda imanlarını artıran ve yalnız Rablerine dayanıp güvenen kimselerdir"⁴⁴ ayetinin tefsirinde imanın artıp eksilmesi konusunda şunları söyler:

"Bu ayet-i celile, imanın ziyadeyi kabul edeceğine delâlet ederse de bu kabul, zaman-ı saadete mahsustur. Çünkü asr-ı saadette, vahiy gelip ahkâm gün be gün artınca, Ashab-ı Kiram'ın imanları, ahkâm arttıkça, ziyadeleşirdi. Amma asr-ı saadetten sonra vahiy kesilip ahkâm tekâmül ettiği cihetle mü'menün bih takarrur ettiginden imanın ziyadelenmesi mümkün değildi. Çünkü dinin tekemmülü cihetiyle ahkâm tezayüd etmediğinden imanda tezayüd olamaz. Lakin imanın tezayüdü, kuvvet ve zaafyönünden, her zaman mümkün olup zaman-ı saadete münhasır değildir. Binaenaleyh, kuvvet yönünden iman tezayüd eder ve ayetteki ziyadenin de bu manaca ziyade olması ihtimalden uzak değildir.⁴⁵

"...Biz, bir peygamber göndermedikçe (kimseye) azap edecek değiliz..."⁴⁶ Vehbi Efendi, bu ayeti tefsîr ederken su açıklamayı yapar: "Cenab-ı Allah, halkı irşad edip tarik-ı Hakk'a davet edecek bir rasul gönderinceye kadar hiçbir kimseye azap etmez. Amma rasul davet edip tarik-ı Hakk'ı gösterdikten sonra icabet etmeyenlere azap eder. Çünkü rasul gönderip din-i Hakk'a davetten sonra icabet etmeyenler için mazeret kalmaz. Binaenaleyh, Eimme-i Hanefiyye indinde, ahkâm-ı ser'iyye'nin marifeti İlâhî'den başkası, şer'i şerifle sabittir. Marifet-i İlâhiyye de akilla sabittir. Yani şeriat sedası işitmeyen bir kimse kendi akıyla bu âlem-i mükevvenatın bir yaratıcısının bulunduğunu ve o Halk'ın vahid-i hakikî olduğunu bilmesi lazımdır. Çünkü bu âlem, Allah'ın varlığına açık bir delil olduğundan bunu ispat etmek, şeriaten işitmeye muhtaç değildir.

"Güzel kelimeler (el/kelimü't-tayyib) O'na yükselir (yas'adü), onu

43 Vehbi Efendi, *Hulâsatü'l-Beyân*, III, 1237.

44 8 Enfâl 2.

45 Vehbi Efendi, *Hulâsatü'l-Beyân*, V, 1845.

46 17 İsrâ 15.

da iyi amel yükseltir (yerfeuh).⁴⁷ Vehbi Efendi, buradaki kelime-i tayyibe ile muradın kelime-i tevhid ve sair ezkâr-ı İlâhiye olduğunu; yas'adü ile muradın da Cenab-ı Hakk'ın kabulüyle o kelimenin a'lay-ı illiyyîne çıkması olduğunu beyândan sonra amel-i salihin ref'i ile muradın, "Allah'ın kabul etmesi" olduğunu belirtir. Daha sonra ayette geçen 'Yerfeuh' kelimesi hakkındaki farklı alternatifleri şu şekilde sunar: "(Yerfeuh) kelimesinin faili Allah Teâlâ olduğunda ayetin manası şöyle olur: "Allah Teâlâ, amel-i salih kabul eder." Ya da (Yerfeuh) kelimesinin faili, kelime-i tayyib olursa; o zaman ayetin manası: "Kelime-i tayyibe, amel-i salih, dergâh-ı ulûhiyete ref'eder." demektir. Çünkü kelime-i tayyibe, kelime-i tevhid olduğuna nazaran, her amelin kabulü için de iman gerekli olduğu veçhile, kelime-i tevhid, amelin dergâh-ı ulûhiyete ref'ine sebep olur. Zira iman olmadıkça hiçbir amel kabul olunmaz ki ref' olunsun. Hatta iman yanında amelde ihlâsın da gerekliliğine işaret için Cenab-ı Hak, amel-i salih olmasıyla tavsif etmiştir. Binaenaleyh iman olmadan ve ihlassız olarak işlenen amel merduktur"⁴⁸

Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere Hulâsatü'l-Beyân, kendinden önce yazılmış ve tefsîr alanında temel kaynak mesabesinde olan en meşhur eserlerdeki açıklamaları hulasa ederek okuyucusuna sunan, sunduğu bu bilgileri kendi döneminin ilmî anlayışı çerçevesinde değerlendirip kendi sistematüğünü yansıtan bir klasik tefsir örneği olarak karşımızda durmaktadır. Kanaatimize göre tefsîr, yazıldığı dönemde Kur'ân anlaşılabilir okunması konusunda yadsınamaz bir hizmeti yerine getirmiştir.

Sonuç

Bir Osmanlı-Cumhuriyet aydını olan Mehmed Vehbi Efendi, sosyal, siyasî, ekonomik ve ilmî sıkıntılarının yoğun olarak yaşandığı, doğu ile batı arasındaki kültürel savrulma içerisinde aydınların bile zihinlerinin karışık olduğu buhranlı bir dönemde yaşamıştır. O, bütün bu sıkıntılı şartlara rağmen, kendisini çok yönlü olarak yetiştirmiş bir ilim adamı, müfessir, muhaddis, siyasetçi ve azimli-kararlı-çalışkan-üretken-cesur çok yönlü bir kişiliktir.

İslam âleminin yaşadığı tüm bu siyasî ve sosyal travmalara rağmen Vehbi Efendi, gelecekte ümitvardır. Onun bu yönünü şu olay net bir şekilde gösterir:

İsrail Devleti 1947 yılında kurulunca İstanbul'daki Yahudî

⁴⁷ 35 Fâtır 10.

⁴⁸ Vehbi Efendi, *Hulâsatü'l-Beyân*, XI, 4561.

vatandaşlardan biri, Mehmed Vehbi Efendi ile karşılaşır ve der ki;

“Efendi hazretleri, Peygamberiniz, biz Yahudilerin Müslümanlar tarafından yok edileceğini hatta taş ve ağaçların arkalarına saklanan Yahudi’yi göstererek gelip onu öldürmesi için Müslümanlara sesleneceğini bildirmiş. Hâlbuki görüyorsunuz biz, devlet kurduk. Ne dersin? Bu nasıl olacak, merak ediyorum?”

Mehmed Vehbi, gayet sakin bir şekilde şöyle cevap verir:

“Doğrusu ben o hadis-i şerifi okur ve Yahudiler yeryüzüne dağılmış vaziyettedirler. Onlar nasıl tek tek bulunur da temizlenir diye merak eder dururdum. Şimdi iş pek kolaylaştı ve Efendimizin hadisi artık benim için merak konusu olmaktan çıktı. Demek ki bulmak mesele olmayacak... Hadis aynıyla hakikat... Yaşayanlar bunu görecek...”

Onun güncel bir meseleye bu şekilde yaklaşmasında, olaylara Kitab-Sünnet ışığında bakıp değerlendirdiğini, hadiste haber verilen gerçeklerle hayatın gerçeklerini buluşturma maharetini, gelişen olumsuz gibi görünen olayları metanetle karşılayıp ümitvar bir tavırla yorumlayışını açık bir şekilde görmekteyiz.

Mehmed Vehbi Hoca, zor zamanlarda yaşamış, yaşanan bu zorlukların aşılmasında Kur’ân ve Sünnetin anlaşılmasının önemini kavramış ve bunca meşguliyetine rağmen Kur’ân’ın tefsirini, Sünnetin ilk ve en önemli kaynağı olan Buhârî’nin tercüme ve şerhini yapmıştır. Onun halkın itikadını tahriften ve sapık saldırılardan korumak üzere hazırladığı akaid ile ilgili eseri de, Kur’ân’ın hüküm bildiren ayetleriyle ilgili olarak hazırladığı Ahkâm-ı Kur’âniyye’si de oldukça manidardır. Onun 7000 sayfa tutan tefsirini dört yıl gibi bir sürede yazdığı düşünüldüğünde günde ortalama 4-5 sayfa yazabilen velûd bir şahsiyet olduğu kolayca anlaşılır. Tefsîr mecmuamızın şaheserlerinden Elmalılı Hamdi Efendi’nin tefsiri barış ortamında ve devlet desteği ile yazılmıştır. Mehmed Vehbi ise tefsirini en karmaşık dönemde ve kendi imkânlarıyla yazıp seneler sonra bastırabilmiştir.

Vehbi Efendi’nin tefsiri yazıldığı dönem itibarıyla sade bir Türkçe olması hasebiyle her kesimden insanın okuyabileceği bir tarzda kaleme alınmıştır. Onun Türkçe kaleme alınan en mufassal ilk tefsir olması ve tefsir ilminin temel taşları olan tefsirleri özetlemesi de önemli özelliklerindedir. Onun önceki meşhur müfessirlerin görüşlerini aktarması sebebiyle tefsirini bir rivayet tefsiri olarak nitelemek de onu yalnızca söylenmiş görüşlerin nakledildiği bir tefsir

olarak nitelendirmek de yanlışır. Zira o bu nakillerin çoğunu belki de ilk olarak dilimize aktarmış, onları kendine göre tasnif edip özetle vererek, zaman zaman farklı görüşler arasında tercihler yaparak dirayetini ortaya koymuştur. Elbette bir şeyin ilk olarak başarılması zordur. Vehbi Efendi bu zor olanı başarmıştır.

Onun tefsirinin temel özellikleri, adından anlaşılacağı üzere meşhur ve muteber tefsirlerin hulasası olması, alıntıları tercüme edip kendi cümleleriyle aktarması, Kur'ân'ın Kur'ân ve Sünnetle tefsiri olması, nüzul sebeplerini nakletmesi, kıraat farklarını aktarması, dil bilimsel açıklamalarda bulunması, Kur'ân'ın edebî üslubunu açıklaması, lafızlardaki edebî incelik ve hikmetleri bildirmesi olarak özetlenebilir.

Ne var ki, Osmanlı'nın son döneminde yetişmiş ve Cumhuriyetin ilk dönemlerinde oldukça kapsamlı bir tefsir telif etmiş önemli bir değerimiz olan Mehmed Vehbi Efendi, ilim çevresinde ve kamuoyunda hak ettiği yeri bul(a)mamıştır. Bu hazin durumda onun ilim adamlığı yanında, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde aktif olarak siyasette yer alması; her iki dönemin en üst düzey makamlarında görev alması; son Osmanlı sultanı Vahdüddin'in azl fetvasını yazmış olması; Cumhuriyetin Kurucusu ile partiye kayd olma ve benzeri meselelerde farklı kulvarlarda olması; kendisinin hiçbir partiye intisap etmemesi, fırkacılığa sürekli karşı çıkmasına rağmen oğlunun Halk Partisi il başkanı olması; gelişen sosyal ve siyasî olaylar neticesinde münzevî bir hayat yaşadığı son demlerinde halka ve siyasîlere mesafeli olması etkin olmuştur. Kısaca o iki dönemin en zorlu zamanlarında yaşamış, kendince doğru ve onurlu duruşları sebebiyle her iki tarafa da yaranamamıştır. Osmanlı padişahını azletmesi sebebiyle Osmanlı karşıtı görülürken, partiye girmeme konusundaki onurlu duruşu ile Cumhuriyetçiler tarafından istenmeyen kişi olmuş; görevde bulunduğu sıralarda imza attığı bir takım icraatları sebebiyle halk nezdinde de itibar kaybına uğramıştır.

Bu vesileyle Osmanlı'nın Kur'ân'a bakışını ve Kur'ân Tefsiri konusundaki yaklaşımlarını eseriyle bizlere yansıtan Vehbi Efendi'yi rahmetle anıyoruz.

KAYNAKLAR

- Arabacı Caner, *Osmanlı Dönemi Konya Medreseleri*, Konya, 1998, s.321-333.
- Atalay Ahmet, *Millî Mücadele'de Konya Kuvâ-yı Milliyecileri*, Konya, 1997, I, 5-76.
- Ateşyürek Remzi, "Mehmed Vehbi Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2003, XXVIII.
- Ateşyürek Remzi, *Mehmed Vehbi Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu* (Yüksek Lisans Tezi), T.C. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Samsun, 1994.
- Bediüzzaman Said Nursî, *Emirdağ Lâhikası*, Zehra Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- Bediüzzaman Said Nursî, *Kastamonu Lâhikası*, Zehra Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- Bilmen Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakatü'l-Müfessirin)*, Bilmen Yayınevi, II, 793-794.
- Birişik Abdülhamit, "Mehmed Vehbi Çelik", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, II, 200-201.
- Ceylan Hasan Hüseyin, *TBMM Gizli Celse Zabıtlarında Saltanatın Kaldırılması: Büyük Oyun*, Ankara 1995, I, 88, 196-221; II, 39-40
- Çakan İsmail Lütfi, "Sınırları Koruma Sorumluluğu", *Altınoluk Dergisi*, (1989), Sayı. 35.
- Çantay Hasan Basri, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim*, İstanbul 1959, I, 7.
- Develioğlu Ömer Özcan, *Risale-i Nur Hizmetkârları Ağabeyler Anlatıyor*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2007, I.
- Ersöz İsmet, "Mehmet Vehbi", *DİA*
- Ertan Veli - Küçük Hasan, *Cumhuriyet Devrinde Din Eğitimi, Din Müesseseleri Ve Din Âlimleri*, İstanbul 1976, s. 85;
- Ertan Veli, "Tarihte Şer'iyye Evkâf Vekilleri/ M. Vehbi Çelik Efendi", *Diyanet İlmî Dergi*, VIII cilt, 80-81. Sayı, s. 41-45, Ankara, 1969.
- Göktaş İrfan, *Bolvadinli Ahmet Fevzi Efendi ve Konyalı M. Vehbi Efendi'nin İcazetnâmesi*, *Türkiyât Araştırmaları Dergisi*, 247.
- "Hadimli Hoca Mehmet Vehbi Çelik", *Anıt Dergisi*, Yıl 1, sayı 11, Konya, Aralık 1949.
- İz Mahir, *Yılların İzi*, İstanbul 1975, s. 76-78;
- Koçkuzu A. Osman, *Çanakkale Cephesinde Bir Müderris Abdullah Fevzi Efendi*, İstanbul, 2010.
- Konyalı Mehmed Vehbi, *Hülâsat'ül Beyân Fi Tefsir'il Kur'ân*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966, (16c).
- Kutay Cemal, *Kurtuluşun Ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları*, Ankara, ts. (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları), s. 71-81;
- Mehmed Vehbî, *Ahkâm-ı Kur'âniyye*, İstanbul, 1947.
- Mehmed Vehbî, *Akâd-i Hayriyye Tercemesi*, Ahmed Kâmil Matbaası, 1340-1343.
- "Mehmed Vehbî", *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, XIII, 352;
- "Mehmed Vehbi Hoca", *Türk Ansiklopedisi*, XXIII, 431.
- Pak İzzettin, *Konyalı Mehmed Vehbi Efendi ve Tefsirdeki Metodu* (1861 – 1949) Yüksek Lisans Tezi, T.C Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı, Ankara, 2007.
- Sofuoğlu Mehmed, *Tefsire Giriş*, İstanbul 1981, s. 370;
- TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Ankara 1985, III, 948-951.

◆ Şehir ve Alimleri

Uz, Mehmet Ali, *Konya Alimleri ve Velileri*, 451-453.

Vakkasođlu Vehbi, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Âlimleri*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2005.

Yaşar Hasan, 'Çelik Mehmet Vehbi', *Konya Ansiklopedisi*, II, 323-324.